

DİNİ İSTİSMARA AÇIK BİLGİ KAYNAĞI OLARAK “AYRICALIKLI BİLGİ”: KEŞF, İLHAM VE RÜYA –FELSEFİ BİR ANALİZ-

Latif TOKAT*

Özet:

İslam düşüncesinde bilginin üç temel kaynağının olduğu kabul edilir. Bunlar, haber bilgisi, akf bilgi ve duyu bilgisidir. Haber bilgisi kelimenin dar anlamıyla bir insan olarak sadece peygambere özgü bilgi çeşididir ve kaynağı Tanrı'dır. Ancak bir insan olarak peygamberlerin böyle bir bilgiye sahip olmaları başka insanların da aynı kaynaktan bilgi edinmelerinin mümkün olabileceği fikrine yol açmıştır.

Adı, keşf, ilham ve rüya yoluyla bilgi edinme olarak anılsa da, aslında peygamber dışındaki insanların sahip olduğu bu bilginin gördüğü muamele vahiy bilgisinden çok da farklı olmamıştır. Doğal olarak böyle bir bilgiye sahip olan kişiler de tıpkı peygamberlerde olduğu gibi “ayrıcılık kişisi” muamelesi görmüştür.

Bu araştırmada İslam düşüncesinde temel teolojik tartışma konularından birisi olan “ayrıcılık bilgisi” ve bununla bağlantılı olan “ayrıcılık kişisi” probleminin gerçekliği, sebepleri, dayanakları, temelleri ve sonuçları teolojik yönleriyle ele alınmıştır. Bununla birlikte bu düşüncenin sebep ve sonuçlarının, felsefi, psikolojik ve fenomenolojik analizleri yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ayrıcılık Bilgi, Dini İstismar, Keşf, İlham, Rüya

“Privileged Knowledge” as a Way of Religious Exploitation: Kesf, Inspiration and Dream -A Philosophical Analyses-

Abstract:

It is accepted that Islamic thought has three basic sources of knowledge. These are revelation, reason and sensory knowledge. Revelation is only a kind of knowledge that specific to the prophet as a human being in the narrow sense of the word, and its source is God. However, if prophets, as a human being, have such a knowledge it is possible that other people may be able to obtain similar knowledge from the same source.

Although the name is known as Kesf, Inspiration and Dream, it is seen not much different from the knowledge of revelation. Naturally, those who have such knowledge have seen as “the privileged person” just as they were in the prophets.

In this research, the theological aspects of “the privileged knowledge” which is one of the main religious discussion topics in Islamic thought, and tied topic to it “the privileged person” problems are discussed in terms of its reality, causes, bases, foundations and results. However, anthropological, psychological and phenomenological analyzes of the causes and consequences of this thought were also discussed.

Keywords: Privileged Knowledge, Religious Exploitation, Kesf, Inspiration, Dream

* Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Dini İlimler Fakültesi. ltokat@yahoo.com

1. Giriş

İslam düşüncesinin farklılaşmasını sağlayan iki temel başlık Varlık ve Bilgi anlayışıdır. Varlık felsefesi Kelamın ele alması gereken ana konulardan birisi olmasına rağmen maalesef ihmal edilmiş, bilgi felsefesi İslam ilahiyatının belirleyici ve ayırıcı noktası olmuştur. Bilginin kaynağı konusunda, haber ve buna bağlı olarak “nakil bilgisi” hakim bilgi anlayışı olmuştur. Katı Kelami ve Fıkhi anlayışa bir reaksiyon olarak Tasavvufi düşünce, her ne kadar Varlık’ı incelemişse de, bir bakıma haber ve nakil bilgisine ilaveten keşf, ilham ve rüya gibi bilgi kaynaklarına dayanarak haber bilgisinde olduğu gibi ayrıcalıklı bilgi yolunu devam ettirmiş ve hatta vurgulamıştır.

“Ayrıcalıklı bilgi” ifadesiyle kastettiğimiz şey, keşf, ilham ve rüya yoluyla elde edilen, her ne kadar sadece sahip olan kişiyi bağlayıcı olduğu kabul edilse de, ilahi kaynaklı olması iddiası nedeniyle doğruluğundan şüphe edilmeyen ve bu yüzden dokunulmazlığı olan kesin bilgidir. Ancak klasik ifade yerine bu terimi seçmemizin sebebi gerek bilgiyi aktaran kişinin gerekse bilginin elde edilme biçiminin sıradışı, tartışılmaz ve eleştirilmez olması, kaynağının ise akıl, duyu ve deney gibi insani olmayan dolayısıyla da zımnen ayrıcalık kazanan yönünü vurgulamak içindir.

Allah’ın peygamberle, yani bir insanla tek taraflı da olsa iletişim kurmuş olması ve bilgi aktarması ayrıcalığı, vahyin sona ermesinin ardından, bazı Müslümanları bu ayrıcalıklı durumu başka şekillerde sürdürme psikolojisine itmiştir. Başı ve sonu belli olan Kur’an’ın ardından, insanüstü kaynağa ve vahyin muhatabı olan Hz. Peygambere dayandığı için yine vahiysel bir bilgi olarak kabul edilen hadislerin de sona ermesiyle, keşf, ilham ve rüya yeni bir ayrıcalıklı bilgi arayışının karşılığı olmuştur.

Burada bütün mesele insana ulaşan bilginin daima ayrıcalıklı bir kişiden ya da kaynaktan gelmesi arzusudur. Zira Kur’an ayrıcalıklıdır, hadisler ayrıcalıklıdır ama her ikisi de sona ermiştir. Dolayısıyla bu ayrıcalıklı duruma sahip olan bir bilgi kaynağına ihtiyaç duyulmuştur.

Bu çalışmada ayrıcalıklı bilginin ve onunla ilişkili olarak var olan ayrıcalıklı kişinin imkanı ve sonuçları tartışılacaktır. Probleme felsefi bir perspektiften bakılarak, ayrıcalıklı bilginin olabilirliği tartışılırken felsefi ve psikolojik analizler yapılmaya çalışılacaktır.

2. Bilgi Kaynağı Olarak Haber

İslam düşüncesinde bilginin üç temel kaynağı kabul edilir, bunlar Haber, Duyu/Deney ve Akıl bilgisidir.¹ Haber bilgisinin gövdesini oluşturan vahiy, vehbi bir bilgi edinme yolu olup, diğer bütün bilgi kaynaklarına nispetle mutlak, kesin ve dokunulmazlığı olan bir bilgi olarak ayrıcalıklıdır. Bu mutlaklık, kesinlik ve ayrıcalıklı olma vasıflarını iman edilen bir peygambere dayanmasından alır. Vahyin mahiyetinin ne olduğu burada ikincil planda kalır. Zira peygambere güven ve iman olmaksızın bu bilgiye ulaşılamaz. Dolayısıyla peygambere iman, önemi bakımından Allah'a imandan sonra gelse de, sıralama bakımından İslam inancının birinci ilkesidir diyebiliriz.

Haber bilgisinin Kur'an dışında ikinci bir şekli Hz. Peygamberden rivayet edilen Hadis-i Şerif'lerdir. Hz. Peygamberin ağzından dini anlatma ve açıklama maksatlı ifade edilen sözler ve ondan nakledilen uygulamalar da haber bilgisi niteliğindedir. Hadislerin sıhhatiyle ilgili tartışmalar bir yana, ilkesel olarak Hz. Peygamberden dini anlatma ve açıklama maksatlı bize ulaşan ifadeler bütün inananları bağlayıcıdır. Burada bizi ilgilendiren, sıhhati açıklığa kavuşmuş ve yorumlama konusu edinilen sahih hadisin bağlayıcılığıdır. Dolayısıyla haber yoluyla ulaşması ve peygamberden sadır olması yönüyle Hadisler de tıpkı vahiyde olduğu gibi ayrıcalıklı muamelesi gören bilgi kaynaklarıdır.

Kur'an ve Hadis, zaman ve mekana göre nasıl anlaşılıp yorumlanacakları konusu bir yana, nakille gelen bilgiler olarak "hazır bilgi" kaynaklarıdır. Vahye dayalı yazılı bir metin olarak Kur'an, ancak açıklama/tefsir ve yorumlamaya tabi tutulabilecek, insanın bizzat kendisi tarafından üretilmemiş ve din konusunda bilgi edinme açısından hazır ifadelerdir. Hadisler ise peygamberin uygulamaları ve sözleri olması veya din koyucu otoriteye ait olmaları nedeniyle yine din konusunda bilgi edinme açısından hazır ifadelerdir. İlkesel olarak Hz. Peygamberin son peygamber olması nedeniyle Kur'an ve Hadis dışında ayrıcalıklı bilgi kaynağı artık mümkün değildir. Ancak pratikte durum böyle olmamıştır.

Haber yoluyla bilgi edinme yöntemi değişik yollarla peygamberden sonra da devam ettirilmeye çalışılmıştır. Bazen doğrudan Allah'tan, bazen de peygamberden keşf, ilham ve rüya yoluyla "manevi rivayet" adı altında

1 Taftazani, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, haz.: Süleyman Uludağ, Dergah Yay. 3. Baskı. İstanbul 1991, s. 105-106; Özcan, Hanifi, *Maturidi'de Bilgi Problemi*, İFAV Yay. İstanbul 1993, s. 57-77.

bilgi edinme şekillerinden bahsedilmiştir. Keşf, ilham ve rüya şu veya bu şekilde birer ayrıcalıklı bilgi kaynağı olarak yer almıştır. Bunun teolojik, felsefi, psikolojik ve antropolojik nedenlerine ve doğurduğu sonuçlara geçmeden önce keşf, ilham ve rüyanın yapısı ve yeriyile ilgili bazı hususlara değinmek istiyoruz.

3. Ayrıcalıklı Bilgi Kaynağı: Keşf ve İlham

Tasavvufi düşüncede keşf ve ilham ayrıcalıklı bilgi muamelesi gören bir bilgilenme yolu olarak kabul görmüş ve temel dayanak olmuştur. Kelamın insanı, varlığı ve insanın varoluşsal durumunu kuşatamaması ve ihmal etmesi reaksiyoner olarak tasavvufi düşünce içinde başka arayışları getirmiştir. Keşf ve ilham akıl dışında, üstelik hatasız ve spekülasyondan uzak bilgi kaynakları olarak tercih edilmiştir. Öte yandan keşf ve ilham yoluyla sadece epistemolojik değil, zımnem ontolojik olarak da Tanrı'yla doğrudan temas kurma imkanı sağlanmış olacaktır. Dolayısıyla keşf ve ilhama başvurulmasının varoluşsal bir boyuttan bahsedebiliriz.

Keşf ve ilham “akıl, duyu ve deney yolu ile bilinmeyen gaybı bilme araçlarıdır.” Keşf, “bir şeyin üzerindeki örtüyü kaldırmak, perdenin arkasındaki şeyleri görmek” anlamında olup, gayb alemiyle şehadet alemi arasındaki örtünün kalkmasıdır.²

S. Uludağ'a göre, “gaybı bilme konusunda Kur'an'da iyi ve müsbetlerin karşısına kötü ve menfiler de konulur. Yani sadece gaybı bilen peygamberler, veliler, takva sahibi müminler değil, kafirler, fasıklar, kahinler, sihirbazlar ve münecimler de bazen bunu bilebilirler. “Ulemanın büyük bir çoğunluğuna, mutasavvıfların da tamamına göre evliya, siddiklar, arifler, takva sahibi salih müminler de 'Allah'ın, gaybla ilgili bazı hususlara vakıf kıldığı peygamberler' zümresine dahildirler. Hatta bazen sıradan müminlerde bile nadiren bu durum görülebilir.”³

Bu durumda, gayb bilgisine sahip kişinin müsbetlerden mi yoksa menfilerden mi olduğunu anlama imkanımız yoktur. Elimizde bir kriter asla olmayacağına göre böyle bir bilginin varlığından bahsetmenin pratikte sonuçlarının ne olacağı tartışılmalıdır.

2 Süleyman Uludağ, “Gaybın Bilinmesinde Keşf ve İlhamın Rolü”, *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları VI*, Ensar Yay. İstanbul 2004, s. 283-285; Ahmet İshak Demir, *Mütekaddimin Devri Kelamcılarına Göre Bilgi Kaynağı Olarak Keşf ve İlham*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Ens. 1993, s. 26-33.

3 Uludağ, “Gaybın Bilinmesinde Keşf ve İlhamın Rolü”, s. 274.

Uludağ, keşf ve ilham bilgisinin karakteristik özelliklerini şöyle özetlemektedir: 1) Keşf ve ilhamla elde edilen bilgiler tümel değil tikel mahiyettedir. Sadece belli bir kişi veya olayla ilgilidir. Dolayısıyla bu bilgiden genel bir kural çıkarılamaz. 2) Keşf ve ilham bilgisi bireye ve kişiye özel olduklarından o kişiden başkasını bağlamaz. 3) Keşf ve ilhamla elde edilen bilgi şer’i bir hüküm niteliğinde değildir. 4) Keşf ve ilhamla elde edilen bilgi emredici ve yasaklayıcı özellikte değildir, sadece tavsiye niteliğindedir. Dolayısıyla “keşf ve ilhamla hasıl olan gayba ve dini konulara ilişkin bilgiler” zanni bilgilerdir. Açık ve kesin bilginin bulunmadığı yerde bu tür bilgiler değerlidir.⁴

Kelam, keşf ve ilhamı hem bir bilgi kaynağı olarak değerlendirmemiş, hem de gerçekliği konusunda güvenilir olmadığını savunmuştur. Taftazani’nin ifadesiyle, “ilham, hak ehli olanlara göre bir şeyin sıhhatini bilme konusunda ilim elde etme vasıtası değildir.”⁵

Her ne kadar keşf ve ilhamın din içindeki yeri bu şekilde tarif edilse de, pratikte ona atfedilen değer farklı olmuştur. Keşf ve ilham yoluyla gayb bilgisini peygamberler dışında yukarıda sayılan kişiler de elde edebiliyor ve her ne kadar bu bilgi sadece kişiyi bağlayan sübjektif ve dini tecrübe diyebileceğimiz türden bir bilgi olarak değerlendiriliyor olsa da, ciddi problemler taşımaktadır. Burada sorun velinin keşf ve ilhamla aldığı bilgilerin mahiyeti değil, böyle bir bilgi kaynağı yolunun açılmış olmasıdır. Allah’ın peygamberlere özgü kıldığı bir bilgi yöntemi, başka insanlar için de söz konusu edilmektedir. Keşf ve ilhamla hasıl olan bilgi zanni bilgi olarak değerlendirilmesine rağmen, gerek bu yolla elde edilen bilgi, gerekse bilginin sahibi sıradışı bir muamele görmüştür. Fıkıhçıların bilgileri ya da ictihadları tartışmaya açık iken, keşf ve ilham yoluyla elde edilen bilgi tartışmaya açık değildir. Keşf ve ilham, tanımı gereği tartışılabilirliği reddeder.

Gazali, keşf bilgisini, bütün ilimlerin nihai gayesi olarak tanımlar.⁶ Gazali duyu, deney ve akıl sıralamasının ardından “kalbi bilgi”, “tasavvufi bilgi” diyebileceğimiz bilgi biçimin en güvenilir bilgi kaynağı olduğunu düşünür.⁷ Gazali’ye göre, “tasavvuf ehli öğrenmekle elde edilen bilgiye değil de ilham-

4 Uludağ, “Gaybın Bilinmesinde Keşf ve İlhamın Rolü”, s. 279-282.

5 Taftazani, s. 121.

6 Uludağ, “Gaybın Bilinmesinde Keşf ve İlhamın Rolü”, s. 286; Gazali, *Kimya-yı Saadet*, çev.: Ali Arslan, Yenişafak Yay. İstanbul 2004, s. 51, 103.

7 Gazali, *el-Munkuzu Mine’ d-Dalal*, çev.: Hilmi Güngör, M.E.B. Yay. İstanbul 1990, s. 17-20.

dan kaynaklanan bilgiye meyyleder. Onun için de ilim okumayı, yazılmış eserleri tahsil etmeyi ve onlardaki delilleri araştırmayı arzu etmezler. Aksine bilgi elde etmek için metod; nefis mücadelesi, kötü sıfatları yok etmek, her şeyden alakayı kesmek ve bütün varlığı ile Allah'a yönelmektir derler. Bu gerçekleştğinde Allah kulunun kalbine hakim ve sahip olur, bilgi nurlarıyla onun kalbini aydınlatmaya kefil olur. Allah kalbe hakim olunca, oraya rahmet rahat akar (feyz) ve nur kalpte parlar (ışrak), sadr inşirah bulur, melekut sırrı ona açılır (inkışaf), rahmet lütfuyla birlikte kalpten perde kalkar ilahi esrarın hakikatleri kalpte parlamaya başlar. Burada kula düşen görev, Allah'ın açacağı rahmet kapısında kalbi temizlemek, iyi niyetli bir irade ile ona hazırlanmak ve Allah'ın rahmetini gözetmektir."⁸

Gazali'nin bilgi konusunda "dışarı"dan bir müdahale fikrine açık olduğu ve gerçek bilginin de bu olduğunu kabul ettiği anlaşılmaktadır. Onun "nedsellik" ilkesini kabul etmeme gerekçesi olarak Allah'ın her an aleme ve insana müdahale etmesini öne sürmesi de yine "dışarı"dan müdahaleyi öne çıkarmasının örneğidir. Gazali'nin yaklaşımında Allah'ın güç ve kudretini vurgulama çabasının var olduğu anlaşılmaktadır ki bu kendi sistemi açısından bakıldığında makuldür.

Keşf ve ilhamın bilgi alanından ziyade yöntem olarak vasfı daha önemlidir. Burada ya Tanrı'dan insana doğru bir bilgilendirme faaliyeti, ya da insandan Tanrı'ya doğru olan bir bilgi edinme faaliyeti söz konusudur. Bilginin içeriğinin ne olduğundan ziyade faaliyetin biçimi nedeniyle ayrıcalıklı olma vasfını haiz olmaktadır. Başka bir ifadeyle keşf aşağıdan yukarı olan bir bilgilenme faaliyeti iken, ilham yukarıdan aşağıya doğru olan bir bilgilenme faaliyetidir. Dolayısıyla keşfde insanın çabası söz konusu iken, ilhamda insan bir alıcı konumundadır. Dikkat çekici olan husus her iki durumda da kaynağın Tanrı olmasıdır. Kaynağın akıl, duyu, deney ve sezgi gibi insani bilgi kaynakları olmayıp Tanrı olması ona mutlaklık, kesinlik, kutsallık ve ayrıcalık tanımaktadır.

Keşf ve ilham tecrübesini gayba dair bilgilenme yöntemi ve Tanrı'dan alınan bilgiler olarak değil de, bir tür dini tecrübe olarak değerlendirmek mümkün olabilir. Nitekim Muhammed İkbâl keşfi hakikate ulaşmanın bir

8 Necip Taylan, *Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İFAV Yay. 2. Baskı. İstanbul 1994, s. 93.

yolu olarak değerlendirir.⁹ İkbâl'in burada bahsettiği hakikatle, keşfin tikelere dair olan bilgisi kastedilmemektedir. İkbâl'in, keşif ya da dini tecrübe yoluyla metafizik alan hakkında kanaat sahibi olmayı kastettiğini değerlendirmekteyiz.

Sübjektif bir dini tecrübe olarak keşf ve ilhamı top yekün reddetmek insanın tecrübe dünyasına pozitivist sınırlar çizmek anlamına gelecektir. Keşf ve ilhamı vahyi çağrıştıran bir dini bilgi kaynağı olarak görme yerine tıpkı Platon'un dediği gibi şairane bir tecrübe olarak değerlendirmek mümkündür. Platon şairlerin "Tanrısal bir ilhamla"¹⁰ şiirlerini yazdığını ifade ederken, şairlerin ayrıcalıklı bir bilgi kaynağına sahip olduklarını savunmuyor, bununla birlikte şairlerin şiirlerinin sıradışılığına işaret ediyordu.

4. Ayrıcalıklı Bilgi Kaynağı: Rüya

Peygamberlerin vahiy alma şekillerinden birisi de sadık rüyalarlardır. Bu durum peygamber dışındaki insanların rüyayı dayanak olarak kullanmaları ve değer atfetmeleri konusunda bir temel teşkil etmektedir. Rüyanın mahiyetini çözme konusunda psikolojik araştırmaların spekülâtif değerlendirmeleri dışında net bir noktaya ulaşmak mümkün görünmüyor. Nitekim bu yüzden olsa gerek ki, Erich Fromm "rüyaların mahiyetini çözebilseydik vahyi de çözebilirdik" demektedir. Fromm'un ifadesinden bunun çok da mümkün olmayacağı anlaşılmaktadır.

Rüyalarla ilgili modern psikolojinin cevap vermeye çalıştığı temel soru şudur: Rüyada dışardan bir müdahale söz konusu olmakta mıdır? Yoksa rüya bütünüyle rüya sahibinin kendi bilinçaltının ürettiği ve fakat kendisinin de şaşıracağı sübjektif ve natürel bir hadise midir? Modern psikoloji büyük oranda rüyayı bireyin sübjektif yaşantılarından beslenen hayalgücünün bir kurucusu olarak değerlendirmektedir. Bunun en iyi örneğini Freud psikolojisinde görmekteyiz. Ancak dini düşünce açısından bakıldığında Peygamberlerin sadık rüyalarından hareketle, rüyada dışardan bir müdahalenin olduğu kabul edilmektedir. Buna göre rüyada tıpkı ilhamda olduğu gibi bir dış müdahale olduğu anlayışı hakimdir. Peki, peygamberlerle ilgili olarak bu durum bir inanç meselesi olarak kabul edilebilir olduğu halde, peygamber dışındaki

9 Muhammed İkbâl, İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu, çev.: N. A. Asrar, Bir Yay. İstanbul 1984, s. 33-35; Uludağ, "Gaybın Bilinmesinde Keşf ve İlhamın Rolü", s. 290.

10 Platon, İon, çev.: İhsan Bozkurt, M.E.B. İstanbul 1997, 534 c.

insanlar için de aynı durum geçerli olabilir mi? Bu sorunun cevabını vermek çok mümkün görünmüyor.

Ancak rüya ile ilgili tartışmaya sebepleri ve sonuçları açısından bakmanın daha faydalı ve çözüm getirici olduğu söylenebilir. Acaba rüya neden bir bilgi kaynağı olarak kullanılmak istenir? Acaba tıpkı peygamberlerde olduğu gibi başka insanlarda da böyle bir bilgi kaynağının varlığını onayladığımızda dini düşünce açısından ne gibi sonuçlar ortaya çıkar?

Rüyadan medet ummanın temel sebebi tıpkı keşf ve ilhamda olduğu gibi kesin, mutlak ve ayrıcalıklı bilgi arayışıdır. Dışarıdan bir müdahale ile olduğuna inanıldığı takdirde böyle bir bilgi, insanın kusurlu bilgi kaynaklarından uzak kesin bir bilgi olacaktır. Varoluşsal açıdan bakıldığında insanın neden rüyaya başvurduğunu anlamak mümkündür. İnsanın bir çaba sarf etmeden, dışarıdan olduğu açık ve kesin olan bilgiye ulaşmayı arzusu rüyayı önemli hale getirmektedir.

Hakikatte böyle bir bilgi mümkün olsa bile, test etme imkanımız olmadığı ve rüya sahibi de peygamber olmadığı için, rüyadan elde edilen bilgi ve kanaatlerin pratikte kesin bilgi olarak değerlendirilmesi son derece istismara açıktır. Nitekim rüya yoluyla “manevi rivayet” adı altında peygamberin bir takım kişileri veya kitapları onaylaması, tavsiye etmesi, kutsaması gibi durumlardan bahsedilmektedir.

5. Ayrıcalıklı Kişi: Peygamber ve Veli

Vahyin mümkün olması, peygamber dışındaki insanların da ayrıcalıklı bilgiye sahip olabilecekleri şeklinde anlaşılmıştır. Peygamberlik vehbi olduğu halde, velide ortaya çıkan keşf, ilham ve rüya yoluyla bilgilenme bazen vehbi bazen kesbi olarak değerlendirilmiştir. Ancak peygambere sıradışı bilgilerin indirilmesi bir inanç meselesi iken, veli ile ilgili böyle bir imandan bahsedilemez. Peygambere imanın içeriğine bakıldığında, iman konusu olan şey onun Allah’tan bilgi alıyor olması durumudur.

Allah, bir insan olarak peygamber ile temas kurduğuna göre, aynı durumun peygamber olmasalar da başka insanlarla da mümkün olduğu düşünceyi ayrıcalıklı kişi anlayışının temelini teşkil etmektedir. Öte yandan, zatiyeti olan bir Tanrı inancı açısından bakıldığında ilkesel olarak Tanrı’nın her insanla temas kurması mümkündür. Acaba son peygamberin ardından böyle bir durum söz konusu olabilir mi? Bu durumda son peygambere indirilen vahye bakmaktan başka bir seçenek yok gibi görünmektedir. Acaba Kur’an, gerek ayrıcalıklı bilgi gerekse ayrıcalıklı kişi düşüncelerini çağrıştıran ifadelerle yer vermekte midir?

İbn Haldun, bir durum tespiti yaparak ayrıcalıklı kişi vasfına sahip kişilerin varlığını ve ayrıcalıklı bilgi kaynaklarının olduğunu kabul etmektedir. Ona göre, fıtratları gereği veya riyazet/ arınma ve çile yoluyla gaybdan haber verenleri iki gruba ayırır:

- 1) Peygamberler, Veliler, Rüya sahipleri, meczuplar
- 2) Kahinler, Arraflar, Nazırlar, Müneccimler, Remilciler.¹¹

Bu iki grup insandan ikinciler her ne kadar şeytani olarak değerlendirilse de, buradan insanoğlunun tabiatüstü bir bilgi kaynağı ile ilişki kuruyor olduğunun kabul edildiğini görmekteyiz. Bu sadece ilk grupta olduğu gibi peygamberi bir yolla olmayabilecektir. İlk grupta yer alan peygamberlerin fıtratları gereği bu bilgiye sahip olabileceği, peygamber dışındaki insanların ise, fıtrat, arınma ve çile, yoluyla bu tür bilgiye ulaşabilecekleri ifade edilmektedir. Buna göre, bir dini tecrübe olarak arınma ve çilenin insanı "ol" durması nedeniyle normal yollarla ulaşılamayan bilgilere ulaşmak mümkün olabilmektedir.

Gazali velayet tecrübesi ile peygamberlik arasında bir ilgi kurmaktadır. Ona göre, "evliyadan sadır olan kerametler şüphesiz ki peygamberlerden ilk zamanlarında sadır olan hallerdir."¹² **Öğrenmekle elde edilen bilgiden farklı olarak** keşf ve ilhamla edinilen bilginin adı artık marifet bilgisidir. "Marifet ilme göre daha derin ve gerçeği bize daha yakından bir bilgi olmaktadır. Gazali'ye göre sözlük anlamıyla marifet; şüphe kabul etmeyen ilimdir."¹³

Gazali'ye göre, "bazı insanların üstün anlayış, çabuk kavrama ve kalp temizliği vasıtasıyla bazı ilimleri hiç kimseden öğrenmeden bilmeleri caizdir, daha temiz ve kuvvetli kalbi olan kimsenin, bütün veya ekseri ilimleri bilmesi veya evvelkinden daha ziyade ilim ve bilgi sahibi olması mümkündür. Buna ilm-i ledünni denir... 'İlim, marifet yoluna engeldir' sözünün inkar edilemeyecek bir gerçek olduğu anlaşıldı. Çünkü gerçek şudur ki, dış alem ile ve bu yoldan elde edilen ilimler ile uğraşıp onlara tamamı ile dalmak, marifet yolundan geri kalmayı gerektirir."¹⁴

11 İbn Haldun, *Mukaddime*, çev.: Süleyman Uludağ, Dergah Yay. İstanbul 1988, I, s. 354-412.

12 Gazali, *el-Munkızu Mine'd-Dalal*, s. 63.

13 Taylan, s. 97.

14 Gazali, *Kimya-yı Saadet*, s. 49, 51.

Gazali düşüncesinde görüldüğü üzere, bir insan dışardan bilgi alabiliyorsa, başka insanlar da alabilir düşüncesi özellikle ilhamın mümkün olabileceği fikrini desteklemektedir. Gazali açısından peygamberliği delillendirmenin bir yolu da peygamberlerde olan bir özelliğin her insanda var olmasıdır. Sıradan insanlar da rüya görürler ve rüyada görülenler duyu, deney ve akıl yoluyla elde edilemeyen bilgilere neden olabilir. Bu durumda, nasıl ki insanda rüya özelliği vardır ve bu tabii yollarla açıklanamamaktadır ve nasıl ki, peygamberde vahyin yollarından birisi rüyadır, işte, insanda olan bir özellik yoluyla vahiy gerçekleşmektedir. Dolayısıyla sıradan insanda olan bir özellik peygamberde daha nitelikli bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Biz peygamberi bizde de olan bir özellik sayesinde anlayabiliyor, onun peygamberliğinin makul olduğu sonucuna varabiliyoruz. “Tanrı kullarına lütfederek onlara nübüvvet hassasından bir örnek vermiştir. Bu da uykudur. Uykuda olan kimse gaybten haberdar olur. Gelecekte olacak bir şeyi ya açık olarak yahut tabir ile anlaşılacak bir şekilde idrak eder.”¹⁵ Bu yaklaşım tarzı buraya kadar sorunsuzdur, ancak buradan hareketle, peygamber dışında insanların da peygamberi özelliklere sahip olabileceği çıkarımı riski taşımaktadır. Gazali’nin rüya ve peygamberlikle ilgili bu yorumu önemlidir, zira buradan hareketle başka insanların da sıradışı bilgi kaynağına sahip olduklarını ilkesel olarak söylemek kolaylaşacaktır.

İbn Arabi’ye göre ise, “peygamberliğin hem nübüvvet hem de velayet boyutu vardır. Velayet, nübüvvet boyutundan üstündür. Çünkü velayet peygamberin Hakk’a, nübüvvet ise halka dönük yüzüdür. Velayet nübüvvetin batınıdır. Nübüvvetin zahiri, tebliğ ve irşat yoluyla şeriatı ortaya koymak, batını ise insanlar / nefisler üzerinde tasarrufta bulunmaktır. Nübüvvetin zahiri boyutu tebliğ ve irşat yönüyle tamamlanmış olsa da velilerin tasarruf misyonu anlamındaki ‘nübüvvet-i amme’ son bulmamıştır.”¹⁶

Bu noktada sıklıkla dayanak olarak sunulan örneklerden birisi Hz. Musa ile Kur’an’ın “tarafımızdan bir ilim öğretmiştik” (Kehf, 18/65) “seçilmiş kul / kişi” şeklinde tanımladığı ancak literatürde Hızır olarak anılan kişi arasında geçen olaylardır. Ayrıcalıklı bilgi ve kişiyi savunan anlayış kendilerine Hızır olayını örnek alır. Dikkat edilmesi gereken nokta, Kur’an bu olayı niçin anlattığını sormaktır? Acaba Kur’an, peygamberlerden başka insanların da sı-

15 Gazali, *el-Munkızu Mine’ d-Dalal*, s. 66.

16 Mustafa Öztürk, *Din Sermayesinden İktidar Devşirmek FETÖ*, Ankara Okulu Yayınları Ank. 2017, 167; İbn Arabi, *Fususul-Hikem*, çev.: M. Nuri Gençosman, Ataç Yay., İstanbul 2012, s. 179-181.

radışı özelliklere sahip olabileceklerini ve "ledünni ilim" adıyla vahiy dışında bir bilgilenme kaynağının olduğunu ifade etmek için mi bu olayı anlatmıştır? Burada örnek alınacak kişi bir peygamber olarak, rasyonel davranan, rasyonel gerekçeler, açıklamalar bekleyen, sabredemeyip sorular soran, Hızır'ın yaptıklarına her defasında itiraz eden Hz. Musa mıdır; yoksa rasyonel kuralların dışında davranan, sıradışı ve görünürde makul olmayan davranışlar gösteren Hızır mıdır? Örnekte sıradan bir insanla Hızır değil, tarih boyunca insanlara Allah'tan bilgi aktaran ve örnek olarak gösterilen bir peygamberle Hızır karşı karşıyadır. Nasıl olur da bir peygamber olarak Hz. Musa olayda geçtiği halde, onun yerine olağanüstülüğü vurgulanan "seçilmiş kişi" örnek alınmaya çalışılır? Kur'an, Hızır gibi olmayı mı önermektedir, yoksa Hz. Musa gibi olmayı mı? Kur'an Hızır gibi insanlar mı istemektedir, yoksa Hz. Musa gibi insanlar mı? Eğer Hızır'ın örnek alınması öneriliyorsa, bütün bir peygamberlik müessesesi çökmüş olmaz mı?

Hz. Musa ile Hızır olayının niçin anlatıldığı, çarpıtmaya mahal vermeden anlaşılacak ve analiz edilmek ihtiyacı duymaktadır. Belki bu kıssanın anlatım sebeplerinden birisi, varoluşun görüldüğü gibi olmadığı, varlığını kendisine borçlu olmayan insanın adeta her şeyin kendi kontrolü altında olduğu vehmine kapılmaması gerektiğinin vurgulamak istenmesidir. Başka bir ifadeyle, insanın bilgisinin sınırlılığı, netice itibarıyla varlığın ve bilginin kökeninin ve kaynağının Tanrı olduğu, insanın insani yetilerini mutlakaştırmaması gerektiği, varoluşun başka boyutlarının da olduğu fikrinin verilmek istenmesi, kısacası insanın mütevazı olması gerektiği vurgulanmak istenmiş olabilir.

6. Niçin Ayrıcalıklı Bilgi / Kişi?

Acaba ayrıcalıklı bilgi ve ayrıcalıklı kişi inancının kaynağı nedir? Bu bir teolojik gerçeklik midir? Yoksa hiçbir dini temeli olmadığı halde, psikolojik ve antropolojik sebepler mi bu ayrıcalık anlayışına yol açmaktadır?

a. Nakilci Bilgi Anlayışı

Ayrıcalıklı bilgi/kişi anlayışının sebeplerinden birisi nakilden başka bilgi yolunun olmadığı düşüncesidir. Akı, duyuları, deneyi ve bunlara dayalı olarak çalışan içtihadı hep yetersiz, şüpheli, geçersiz ve güvensiz bilgi kaynakları olarak değerlendirmek, nakilden başka bir bilgi kaynağını tanımamakla sonuçlanmaktadır.

Selefi düşünce, bilgiyi nakil bilgisine indirgemıştır. Selefi anlayışa göre "sadece naslar ve ilk üç neslin fikirleri, görüşleri, yorumları ve sözleri ilim-

dir. Bunlardan sonra gelenlerinki ilim değildir.” Dahası, ilim “nass ve naklin dışında kalan şeyleri bilmemektir.”¹⁷ Kur’an’dan, peygamberden ve nihayet sahabeden gelen bir nakil yoksa, tabiin, orada yoksa tebei tabiin, orada da yoksa... şeklinde bir bilgilenme yolu tercih edilmiş, her yeni durum ve problemle ilgili yapılabilecek en iyi yol olarak kıyas önerilmiş hatta bazen kıyasın bile gereksizliği vurgulanmıştır.

Bu yaklaşımın gerisinde zımnen “güneş altında yeni bir şey yoktur, güneş altında söylenmemiş söz yoktur” anlayışı vardır diyebiliriz. İkinci olarak insana güvenmeme de bu anlayışı beslemiştir. Bu durum, eğer yeni bir durum varsa ve bu konuda nakilden bir bilgi gelmemişse, yeni bir naklî bilgi kaynağı olarak tek bir alternatif vardır, o da keşf, ilham ve rüya yoluyla elde edilecek bilgidir. Kur’an’la başlayan ve peygamberle devam eden nakil bilgisinin kesinliği ve güvenirliliğine benzer bir bilgi kaynağı yolu aranmıştır. Zira insanın kendi imkanlarıyla, akıl ve duyuyla elde edilecek bilgi, doğası itibariyle her zaman tartışmaya açık olacağı için nakil bilgisi kanalının açık tutulması arzu edilmiştir.

Oysa örneğin Ebu Hanife’nin nakil bilgisinin yetersizliği nedeniyle, bazı durumlarda re’yi sahih hadislerle tercih ettiği genel bir kanaattir.¹⁸ Ebu Hanife çizgisi maalesef güçlenerek devam edememiştir.

Aynı şekilde Fahreddin Razi *el-Muhassal*’da nakli delilin ilim ifade edemeyeceğini belirtir. “Ama sırf nakli delile gelince, bunun (ilmi ifade etmesi) muhaldir. Çünkü başkasının haberi, onun doğruluğu bilinmedikçe bir şey ifade etmez. Akli ve nakliden mürekkep delile gelince, bunun ilmi ifade ettiği bilinir.”¹⁹

Sonuç itibariyle nakilci anlayışın güçlenmesiyle, bir yandan XIII. yüzyılla birlikte bilgi dondurulmuş ve ictihad kapısının kapatıldığı fikri yaygınlaşmış, bir yandan da sıradışı bilgi arayışına girilmiştir. İctihad kapısının kapalı olduğu kanaatinin birkaç sebebinden bahsedebiliriz. 1) Sonra gelen insanlara güvenmemek. 2) Söylenecik sözün söylenmiş olduğunu düşünmek. 3) İctihad yapacak donanımda insanın artık olamayacağını düşünmek. 4) Olabilecek her türlü durum, olay ve problemle ilgili yeterli bilginin oluştuğunu sanmak.

17 Süleyman Uludağ, İslam Düşüncesinin Yapısı, Dergah Yay. 8. Baskı. İstanbul 2013, s. 41-42.

18 Uludağ, “Gaybın Bilinmesinde Keşf ve İlhamın Rolü”, s. 280.

19 Fahreddin Razi, *el-Muhassal*, çev.: Hüseyin Atay, Ankara Ü. İlahiyat Fak. Yay. Ankara, ts., s. 45.

O halde,

1) Keşf, ilham ve rüya, akli veya insani yoldan elde edilen bilgiden kaçmanın veya bu bilgilere güvenmemenin bir sonucu olabilir. Eğer nakilci bilgi anlayışının tek seçenek olduğu gibi bir inanç söz konusu ise, bu durum peygamberin getirdiği haber bilgisinin ardından devam ettirilmek istenir. Her ne kadar peygamber son vahiyden bahsetmiş olsa da, nakil bilgisi kültürel bir gelenek ve inanç haline gelmiş olabilir. Bu yüzden keşf ve ilhamın nakildeki ve dini inançtaki yerinin ne olduğu kadar bunların felsefi değerlendirmesi de yapılmalıdır.

2) İnsanın edilgen olmasına neden olan nakilcilik, insanın üreten değil, sadece "alan" pasif bir varlık olduğu anlamına gelir. Bu durumda akletme, tefekkür etme vs. yetenekler sadece nakletme veya nakledileni anlama için kullanılacaktır. İmam Ahmet b. Hanbel'in nakil olmayan bir konuda hiçbir şey yapmaması bunun örneklerindedir: "İmam Ahmed, ölene kadar karpuz yememişti. Niçin karpuz yemiyorsun, diyenlere: Resulullah'ın karpuzu ne biçimde yediğine dair bana bir nakil ve rivayet ulaşmadı da ondan, diye cevap vermişti."²⁰

3) Bir nakil bilgisi olarak, hadis uydurma kültürünün arkaplanında yatan bir sebep de ayrıcalıklı bilgi arayışıdır. Ayrıcalıklı bilginin etkisinin bilinmesi nedeniyle böyle bir arayış içine girilmiştir. Bilgi edinmede nakil dışında bir yol olamayacağı fikri hadis uydurmalarını desteklemiştir.

4) Her şey Kur'an'da, hadiste, gelenekte vardır, yetmezse ayrıcalıklı bilgi vardır anlayışında, düşünen, akleden, cehd eden ve özgür olma değerine sahip olan insan yoktur. İnsanın tarihe bağlı bir varlık olduğu ve ihtiyaçlarının ve doğruların bu tarihi şartlara göre değişebileceği gerçeği de yoktur. Dolayısıyla Kur'an ve hadislerin varlığı ile yetinilmemiş, yalnızca geleneğin o da yoksa tarih üstü olabilecek bir bilgi kaynağının peşine düşülmüştür.

b. Metafizik Mutlak Kesinlik Arayışı

Dini düşüncenin yanlış anlamaya en müsait noktalarından birisi insanın Hakikat hakkında mutlak bilgiye ulaşmış olma iddiasıdır. İman etmek kesin bir kanaate ulaşmış olma durumudur. İman eyleminin varlığı Hakikat hakkında insani yollarla mutlak bilgiye ulaşamamış olmaktan kaynaklanır. İman, me-

20 Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, s. 47.

tafizikle ilgili belirsizlikleri giderme çabası olup, bu çabanın içinde bilgisel süreç olmakla birlikte, son nokta iradi ve varoluşsal bir eylemle koyulur.²¹

Peygamberler gerek ontolojik gerekse epistemolojik ve ahlaki belirsizliği gidermek için vardılar. Peygamberler insani yollarla ulaşılamayan bir bilgiden bahsederek inananların hakikatle ilgili güvende olmalarını sağladılar. Ancak peygamberlerin yokluğu durumunda da insan mutlak bilgi arayışını sürdürmüştür. Ayrıcalıklı bilgi bu arayışın bir sonucudur. Tıpkı peygamberlerin varlığında söz konusu olan vahiy bilgisi gibi bir bilgi kaynağının devamı insanın yine güvende olmasını sağlayacaktır.

Tanrı-insan ilişkisi açısından bakıldığında insan metafizik belirsizliğe mahkumdur. “Biz hiçbir zaman eşyanın künhünü bilemeyeceğiz.”²² Böyle bir metafizik kesin bilgiye asla ulaşamayacağız. Metafizik kesin bilgi varoluşun temel espirisine aykırıdır. Başka bir ifadeyle ölene kadar varoluşun sırrı hakkında mutlak bir bilgiye ulaşma imkanı yoktur. Bu varoluşsal belirsizlik durumu trajiktir. Ve insan bu trajediye katlanmak istemez ya da katlanamaz. “Dikkat edin kalpler ancak Allah’ı anmakla tatmin olur” (Ra’d, 13/28) ayeti bu durumu ifade etmektedir. Bu belirsizliği gidermenin yollarından birisi ayrıcalıklı kişilerin ulaştığı ayrıcalıklı bilginin varlığına teslim olmaktır. Başka bir ifadeyle bir “kişi”ye ya da bilgilenme biçimine “iman” etmektir.

Ayrıcalıklı bilgi, bilgideki belirsizlik durumunu kolayca bertaraf edebilmekte ve insan kendini güvende hissetmektedir. Belirsizlik fikri Batı düşüncesinde sosyolojik ve tarihsel hakikat fikrine yol açmıştır. Buna göre, mutlak bir hakikatten bahsedilemez, dahası “hakikat”ten bahsedilemez. Kökleri, değişimi öne çıkaran Herakleitos’a kadar giden hakikatin izafiliği düşüncesi post-modern dönemde fenomenolojiyle sonuçlanan bir izafi doğru anlayışına kadar uzanmıştır.

c. Kişi Kültü: Kusursuz / Masum Kişi Arayışı

Acaba peygamber gibi ayrıcalığa sahip olmayan insanlarla ilgili kültleştirme tutumunun sebebi nedir? İnsan, neden “hata”ya ya da “günah”a mahkum varlık olarak, başka insanların günahsız, kusursuz, hatasız, seçilmiş, kutsanmış, ayrıcalıklı ve özel olduğu inancına kapılır?

21 Latif Tokat, *Varoluşçu Teoloji*, Elis Yay. Ankara 2013, s. 77-84.

22 Keith Ward, *Images of Eternity*, Oneworld Publ. Oxford 1987, s. 176.

Keşf, ilham ve rüya'nın bir bilgi kaynağı olduğunu kabul eden anlayışlar, ayrıcalıklı kişiyi reddetseler de zımnen buradan bir ayrıcalık ve asalet elde etmektedirler. Gördüğü rüyanın veya aldığı ilhamın bağlayıcı olmadığını söylese de, bunları anlatıyor olmak dinleyici, okuyucu, muhatap veya takipçisi üzerinde kendisi hakkında bir itibar sağlamaktadır.

Ayrıcalıklı bilgi doğal olarak ayrıcalıklı kişiyi ortaya çıkaracaktır. Bilgi ile bilgi sahibi arasında daima bir ilişki kurulmuştur. Örneğin, eski Mısır'da Nil nehri ile ilgili mühendislik çalışmaları yapan bilgi sahipleri aynı zamanda rahiplerdi. Bilgi sahibi olmak sıradışı bir özelliğe sahip olmak gibi düşünülüyor ve bilgi kutsanıyordu. Rahipler, sadece rahip oldukları için bilgi sahibi değildiler, bilgi sahibi oldukları için dini bir sıfatla niteleniyorlardı.²³ Bugün bilgiye herkes ulaşabildiği için, "dini" sıfatını elde tutmanın yollarından biri sıradan yollarla ve sıradan insanların ulaşamayacağı bilgiye sahip olmak gibi görünüyor. Bu bilgiye sahip olan da tıpkı Mısır rahipleri gibi ayrıcalıklı kişi olacaktır.

Son peygamberin ardından tıpkı vahyin sona erip keşf, ilham ve rüya yoluyla vahiy benzeri bir kaynak arayışının devam etmesi gibi, peygamberin yokluğu durumunda onun yerini doldurması umulan bir "kişi" arayışı da olmuştur. Mehdi, Çağın Mehdisi ve müceddidi vb. inançlar bunun açık bir göstergesidir. Mehdi fikri İslam inanç esasları arasında olmadığı halde, Yahudi ve Hıristiyan düşüncelerinin ardından Şii düşünce aracılığıyla zaman içinde İslam ilahiyatı içinde de yer bulmuştur.²⁴ Mehdi ve benzeri karakterler ya her yüzyılda bir, ya da tarihin sonunda ortaya çıkacak ve insanlığı kurtaracaktır.

Keşf, ilham ve rüya yoluyla gayb bilgisi elde eden kişinin başkalarınca "ayrıcalıklı kişi" muamelesi görmesi ya da bu kişinin peygamber "gibi" davranması problemlidir. Peygamber'in aktardığı bilgi ona iman edildiği için kesin ve mutlak kabul edilir. Peygambere ve getirdiği bilgilere ayrıcalık tanınmasının sebebi, ona iman edilmesidir. Keşf, ilham ve rüya yoluyla bilgi sahibi olduğunu iddia eden kişinin bu bilgilerin başkalarınca da kabul görmesini beklemesi peygambere iman gibi bir muameleyi istemesi anlamına gelecektir.

Kusursuz, seçilmiş ve ayrıcalıklı insan fikrinin ardında yatan sebeplerden birisi, iradesini başkasına teslim etme kolaylığıdır. Varoluşun, belirsiz, kesinsiz, güvensiz, kriterlessiz, temelsiz, riskli, tekinsiz ve huzursuz şartlarını tümüyle gidermek mümkün olamamaktadır. Zira varoluş trajiktir. Bu trajik

23 William H. McNeil, *Dünya Tarihi*, çev.: A. Şenel, İmge Kitabevi, 8. Baskı, Ankara 2004, s. 38.

24 Yusuf Şevki Yavuz, "Mehdi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2003, c. 28, s. 371-374.

şartlar altında kendini tanımak, birey olmak, kendini gerçekleştirmek, özgür seçimler yapmak, yalnızlığa katlanmak ve hayatını anlamlandırmak kaygı vericidir. Bütün bu trajik insani durumu bertaraf etme gücünü kendinde bulamayan insanlar “yaşamı, egemen olamayacakları ya da denetleyemeyecekleri ezici bir güce sahip bir şey olarak algırlar.” Bu durum E. Fromm’un ifadesiyle “özgürlükten kaçış mekanizmalarından” birisidir. İnsanın kendi iradesini kendisi dışındaki bir insanla birleştirme eğilimidir bu.²⁵ Bu durum özellikle dini inanç alanında görülen psikolojiyi yansıtmaktadır. Ayrıcalıklı kişi böyle bir insani durum karşısında bütün varoluşsal huzursuz edici şartları bertaraf ediverir. Böylece birey, “kararlar almaktan kurtulur, kendi özünün kaderinin nihai sorumluluğundan kurtulur. Ayrıca yaşamının ne olduğu ya da kendisinin kim olduğu kuşkusundan kurtulur... Yaşamın anlamı ve kimliği, kendini içine gömdüğü daha büyük bütün tarafından belirlenir.”²⁶

Varoluşun bu belirsiz şartları altında insanın arayışlar içinde olması kaçınılmazdır. İnsan, bu kompleks dünyada yol gösterici, belirsizliği giderici, kesinlik ve güven telkin eden daha üst seviyede ve bilgili bir otoritenin kılavuzluğuna ihtiyaç duyabilir.²⁷

Varoluşsal açıdan bakıldığında insanın temel niteliklerinden birisi hataya mahkum olmak ise, bir diğeri de yalnız olduğudur. Bu yalnızlık varoluşsal açıdan trajik bir durum olsa da, aynı zamanda onun biricik olması anlamına gelir. Bu yüzdendir ki, insanı Tanrı’dan başkası tam olarak hiç bir zaman anlayamaz. İman etmenin temel gerekçelerinden birisi de Tanrı ile olan bu ilişkisidir. Yalnızlıkla baş edemeyen ya da baş etmek istemeyen, bu trajik durumu görmezden gelen insan başkasından medet umabilir. Yalnızlığını başkasının iradesinde gidermek isteyebilir.²⁸ Burada kolay yol, başkasına teslim olmaktır. Hele hele bu başkası, ayrıcalıklı bilgi sahibi olma ve ayrıcalıklı kişi olma gibi vasıflara sahipse ve peşinden yığınlar gidiyorsa riske girmenin ve yalnızlıkla baş başa kalmanın bir anlamı yoktur.

25 Erich Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, çev.: Selçuk Budak, Öteki Yay. 6. Baskı. Ankara 1999, s. 137.

26 Fromm, s. 149.

27 Kemal Sayar, “Kült Psikolojisi”, *gercekhayat.com.tr*, 29.06.2017.

28 Fromm, s. 135, 151.

Tasavvuf kültüründe ahlaki kişilik eğitimi rehberliği, zaman zaman epistemolojik mutlak rehberliğe dönüşmüştür. Kişi kültürüne iki açıdan bakılabilir: 1) Kendisini kültleştirme eğilimi. İnsanın kendini tanrılaştırma temayülü. 2) Başkasını kültleştirme eğilimi. İnsanın başkasını tanrılaştırma temayülü.

Başkalarını kültleştirme bir bakıma kendi olmaktan, kendisiyle yüzleşmekten, özgür olmaktan, sorumluluk altına girmekten, risk almaktan kaçmaktır. Başkasını taklit etmek, başka biri gibi olmayı istemek kendisi olmaktan vazgeçmektir.²⁹ Başkasına mutlak tabiiyet, kendi başının çaresine bakamama korkusunun bir sonucudur. İnsan yapısal olarak risk almak zorunda olan bir varlık olduğu halde, kendini başkasına teslim etmek bu yapısal duruma aykırı davranmak, dahası insan olmaktan, birey olmaktan, otantik olmaktan kaçmaktır. Eleştirel bakmak ve sorular sormak insanın olmazsa olmazıdır. Heidegger'in ifadesiyle soru sormayı terketmek insan olmayı terketmektir.³⁰

Kur'an'a baktığımız zaman, özellikle birey olmanın, kişi olmanın önemine vurgu yapan ifadelerle rastlamaktayız. Ataların izinden gitmemek, körü körüne taklit etmemek, mutlak surette tabi olunan önderlerin başkalarını kurtaramayacağı, bir önderin arkasından gitmenin kurtuluş için yeterli olmayacağı ve yapılan yanlışlar için bir bahane de olmayacağı vurgulanmaktadır. Kur'an'ın inkar eden bilerek inkar etsin, inanan bilerek inansın anlamına gelecek ifadeleri bir bakıma otantik bireyler olma çağrısı ve dahi bir rasyonalite çağrısıdır. Akletmek, tefekkür etmek, gibi ifadeler insanı kendisinden başka birinin kurtaramayacağını ifade eder. Tefekkür ve akletmenin ilk basamağı da sorular sormaktır.

Kültleştirilmiş kişinin, kendisini zamanla farklı ve ayrıcalıklı görme eğilimi söz konusudur. Varoluşsal açıdan bakıldığında, Kur'an'ın sık sık ifade ettiği gibi, insan kibirli bir varlıktır. Dahası insan için Tanrı karşısında ve kendisinin mahvına sebep olabilecek en büyük risk kibirdir. Hz. Adem ile şeytan arasındaki ilk diyalogun konusunun şeytanın kibri olması, Habil ve Kabil arasındaki ilk anlaşmazlığın kibir nedeniyle olması, Hz. Adem'in ilk hatasının yine kibre benzer bir ruh halinden kaynaklanması insan için en büyük riskin kibir olduğunun açık ifadeleridir.

29 Miguel de Unamuno, *Yaşamın Trajik Duygusu*, çev.: Osman Derinsu, İnkılap Yay. İstanbul 1986, s. 20.

30 Martin Heidegger, *What is Called Thinking*, İng. çev.: J. G. Gray, Harper and Row. New York 1968, s. xiii.

Din dilinde “Allah’ın en büyük (Allahu ekber)” olduğunun sürekli vurgulanması insanın önündeki riski apaçık ortaya koymaktadır. Allah’ın en büyük olduğunu her inanan bildiği halde bunun vurgulanıyor olması, Allah’ın büyüklüğünü öğretmek için değil, insanın “büyüklenme” riskiyle daima karşı karşıya olduğunun hatırlatılması içindir.

Bu varoluşsal durum hatasız, kusursuz ve günahsız olmayan her bireyin uygun durum ve ortam olması durumunda kibirlenme temayülü göstereceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla “şeyh uçmaz mürit uçarur” ifadesinde de olduğu gibi, zamanla şeyh farkında olmadan kendisinin müridin anladığı şekilde birisi olduğu vehmine kapılabilir. Kibir her zaman insanın bozulması için en büyük risktir.

d. Tasavvufi Düşünce: Bilmek ve Olmak

Tasavvufi düşüncenin keşf, ilham ve rüyaya yönelmesinin gerisinde yatan temel sebeplerden birisi tecrübenin/yaşantının öncelenmesidir. Bir bilgi kaynağı olmaması gerçeğine rağmen bu yönelimin arkasındaki esas sebep, keşf, ilham ve rüyanın tecrübeye bağlı olarak ortaya çıkan bir bilgilenme olduğu düşüncesidir. Başka bir ifadeyle tasavvufi düşünce bilmeyi değil, “olma”yı esas alır ki, bu durum teori-pratik tartışması açısından bakıldığında makuldür. İkinci olarak tasavvufi düşünce dünyevi/insani olanın ötesinde olması özelliği nedeniyle keşf, ilham ve rüyayı önemsemektedir. Zira zatıyeti olan Tanrı’dan bahsettiğimize göre, ilahi olan dururken dünyevi/insani olanı esas almak daha az değerli olanı tercih etmek demektir. Üçüncü olarak ise, her ne kadar akıl ve duyu bilginin kaynakları olsalar da, onların sağladığı bilgi yetersiz ve hatta yüzeysel bulunur. “Olmak” yoluyla ulaşılan keşf, ilham ve rüya bilgisi başka türlü ulaşılamayan bir bilgi sağladıkları düşüncesiyle öncelenmektedir.

Gazali açısından keşf bilgisi, “kötü vasıflardan temizlenmesi ve arınması halinde kalbde zuhur eden bir nurdur.”³¹ Gazali’nin bu açıklamasından anlaşılmaktadır ki, keşf bilgisine ancak “olmak”la ulaşılabilir. İnsanın temizlenmesi, arınması, riyazeti ve ahlaken olgunlaşması sonucunda böyle bir bilginin kapısı aralanır. Dolayısıyla burada bilgiyle tecrübe bütünleştirilmektedir.

Sadece olma’kla ulaşılabilen bir bilgi söz konusu ise, objektif geçerliliği olmasa bile tecrübe, bilgiye giden yollardan birisi olur. Mutasavvıfların “hal”i vurgulamaları bu yüzdendir. Öte yandan olma’nın vurgulanması, bilginin

31 Uludağ, “Gaybın Bilinmesinde Keşf ve İlhamın Rolü”, s. 286.

varoluşsalına da dikkat çeker. Teori-pratik tartışması açısından bakıldığında, bilginin esas amacının "olma"ya ya da pratiğe matuf olması itibariyle tasavvufun olma'yı önemsemesi anlaşılabilir. Pratiğe katkısı olmayan bilginin ne anlamı ve değeri olabilir?

e. Olağanüstü / Gizemli Olana İlgi

İnsan inanan bir varlıktır, neye inandığının bir önemi yoktur. İnanma arzusu sadece dini alanda değil bütün alanlarda söz konusudur. Masal ve mitolojik anlatıların değeri kimilerinin iddia ettiği gibi modern dönemde sona ermiş değildir. Masallar ve mitsel anlatılar insanın daima ilgisini çekmiştir ve çekmektedir. Bugün dünyadaki kimi dini ve dinimsi hareketlerin gerisinde gizemli düşüncelerin yattığı açıktır. Masalların çekiciliğinin belki iki temel yönünden bahsedilebilir. Sıradışı olaylar ve sıradışı vasıflara sahip kişiler. Masalarda her an her şey olabilir, her şey "sihirli değnekle" birden tersine dönebilir. Rasyonel değildir olayların seyri. Bu da "umut"un her an canlı tutulmasını sağlar. Masallar hayalgücünün zenginliğini göstermesi bakımından çocukların yetişmesinde hala iyi bir eğitsel yöntemdir.

İnsan rasyonaliteyi her zaman yeterli bulmayabilir, dahası hayatın bütünüyle rasyonel olmasını istemiyor da olabilir. Bu onun salt bir tabiat varlığı olmadığını göstergesidir. Öte yandan anlaşılmaz, gizemli, esrarengiz olanın bir çekiciliği de vardır. "İnsanlar ancak anlamadıkları şeylerden kesinlikle emin olurlar. Anlaşılır bir öğreti güçten yoksundur. Bir şeyi anladığımız zaman o bize kendi içimizden doğmuş gibi gelir... Bu kişiler bir şeyi anladıkları zaman, o şeyin doğruluğu ve kesinliği onların gözünden düşer."³²

Öte yandan masalların bir başka insani yönü de gerçekten kaçmayı sağlamasıdır. Tıpkı oyunlar ve kimi sanatsal faaliyetlerde olduğu gibi masallar insanın natürel ve rasyonel olan akışın sıkıcılığından kurtulmasını sağlayan bir sığınak gibidir.

Bugün masalların dönemi sona ermiş değildir, M. Eliade'nin ifade ettiği gibi modern masallar artık sinemalardır, tiyatro sahneleridir. Bu masalsı dünyaya olan özlem kendisini kimi dini hareketlerde de gösterebilir. Masalın gizemli, sıradışı, olağanüstü ve hatta mucizevi yönü modern insanın anlam arayışında dini görünüm altında çekici bir hedef olabilmektedir. Natürel ve

32 Eric Hoffer, *Kesin İnançlılar*, çev.: Erkil Günür, İm Yay. İstanbul 2005, s. 122.

rasyonel olanın sağlamadığı anlamlılığı, masalsi anlatıları ve kişilikleri olan bir dini cemaat kolayca sağlayabilir. Dolayısıyla her seviyeden insan için masalsi, olağanüstü, gizemli ve bütün bunlar nedeniyle de “masum” olma yönlerine sahip olan bir dini yapılanma çekici olabilecektir.

Sonuç

Batı dünyasında Postmodern düşünce bilgiyi izafileştirmiş, “bilgi sosyal bir inşadır” düşüncesiyle ilişkili olarak “Hakikat”i ise bir bakıma sosyolojiye indirgemıştır. Batı düşüncesi bir uca savrulmuşken, İslam dünyasındaki yaygın bir anlayış ise bilgiyi ya bir dönemde dondurdu, ya da nakil bilgisi veya ayrıcalıklı bilgi anlayışı yoluyla insanı tamamen pasifleştirerek bilgi konusunda sadece insan dışı kaynağa umut bağladı, bu da başka bir uca savrulmadı.

Zatıyeti ve mutlak iradesi olan bir Tanrı inancı, Tanrı-insan ilişkisi açısından bakıldığında ilkesel olarak her şeyi mümkün kılar. Yine ilkesel olarak peygamberlik örneğinden hareketle insanın tabiatüstü bir kaynaktan ve tabiatüstü bir yolla bilgi alması da mümkündür. Dolayısıyla keşf, ilham ve rüya yoluyla bilgi elde etmek muhal değildir. Tanrı'nın vehbi yolla insanla temas kurması, kabul edilen zatıyeti olan Tanrı açısından tartışılmaz olacaktır. Ancak Tanrı'nın peygamberlik müessesesinde olduğu gibi bu teması belli kurallar altında yapacağını bildirdirmesi bu mümkünlüğü kural altına almak demektir. Dolayısıyla eğer vahiy yoluyla böyle bir kuraldan bahsediliyor ve Tanrı'nın insanla teması sadece peygamberlik müessesesi çerçevesinde olacağı bildiriliyorsa ayrıcalıklı bilgi mümkün olmayacaktır. Bu durumda Kur'an-ı Kerim'in bu konuyla ilgili söylediklerine bakmamız yeterli olacaktır.

Peygamberler dışında gaybi bilgi getirenlerin var olması bunların onaylandığı anlamına gelmez. Esas problem bu kişilerin mutlak otorite olarak kabul edilip edilmemesiyle ilgilidir. Gaybi bilginin kendisi değil, bu bilgiye sahip olduğunu iddia edenlerin mutlak otorite kabul edilmesi temel sorundur.

1) İslam düşüncesi peygamberlik müessesesinin sona ermesiyle birlikte “ayrıcalıklı bilgi” kaynağının sona erdiğinin ve “ayrıcalıklı kişi”nin olamayacağını ilkesel olarak benimsemiştir. Kişi kültü İslam toplumlarının bugün hala en temel sorunlarından birisidir. Bu sorun sadece dini kişiliklerle ilgili değil, aynı zamanda seküler kişiliklerle de ilgili temel sorunlardan birisidir. Batı medeniyetinin insanlık tarihine belki de tek katkısının “eleştirel olmak” olduğunu belirten R. Garaudy, bizim Batı kültüründen öğreneceğimiz en önemli şeyin de bu katkı olduğunu da ifade etmektedir. Kişi kültürünün yol açtığı sorunları gören Batı medeniyeti bugün gerek dini, gerekse siyasi anlamda kişilerin kutsanmasından vazgeçmiştir ve bu bir başarıdır.

2) Gerek dini gerekse seküler eğitim sistemimizde, ama özellikle dini eğitim sistemimizde birey olmanın "kendi başının çaresine bakabilme"yi öğrenmenin temel ilke olduğunun kabul edilmesi gerekir. İnsan felsefesi ve Tanrı-insan ilişkisi açısından bakıldığında kabul etmemiz gerekir ki, hiçbir insan başkasının üstünde bir ayrıcalığa sahip değildir.

Peygamberler dışında hiçbir insan masum değildir ve her insan ahlaki anlamının ötesinde ontolojik anlamda "kibirlenme" riskiyle karşı karşıyadır. Bu temel ilke Hz. Adem'den bu yana insanoğlunun önünde duran temel insani risktir. Şeytanın itiraz ederek Hz. Adem'e secde etmemesinin, Hz. Adem'in ilk yasağı çiğnemesinin, Habil-Kabil olayının Kur'an'da kıssa olarak anlatılmasının temel sebebi "insani durum" olarak kibrin en büyük risk ve insan varlığının kusursuz olmadığının vurgulanmak istenmesidir.

Acaba eğitim sistemimizde kişi kültürüne zemin teşkil edebilecek bir kültürü ve yöntemi hala devam ettirmekte miyiz? Acaba insani olan yapısal özelliği göz ardı ederek, insanla ilgili safdil bir anlayışla "özel" insanların varlığına bir kültür olarak hala inanmakta mıyız? Sorularının cevabını tekrar tekrar düşünmek zorundayız.

3) Keşf, ilham ve rüya yoluyla elde edildiği iddia edilen bilgi, bu bilgiye sahip olan kişiler dışında kimseyi bağlamaz, bağlayamaz. Böyle bir kapının aralanması uzun vadede ciddi teolojik, sosyolojik, siyasal ve psikolojik sorunlara yol açacaktır. Ama en önemlisi de teolojik anlamda dinin tahrip edilmesine imkan sağlayacaktır. Böyle bir bilgi kaynağından bahsetmek, zamanla kontrolden çıkabilecek istismara eğilimli dini örgütlerin ortaya çıkması için iyi bir zemin oluşturmaktadır.

4) Tarikat müessesesini bir eğitim faaliyeti olmanın ötesinde, epistemolojik ayrıcalıklara sahip olan kişi kültürü merkezli bir faaliyet olarak değerlendirmek temel hatalardan biri olacaktır. Ortalama insanın akademik anlamda inancını "temellendiren" bir birey gibi İslam bilgisine sahip olması beklenemeyeceği ve bu yüzden de "koca karının imanı"nın daha sahici olabileceği fikri nedeniyle, bir liderin, önderin rehberliğinde yapılan ahlak ve kişilik eğitimi olarak değerlendirilebilecek tarikat faaliyetini entelektüel ve akademik bir faaliyet olarak değerlendirmek doğru değildir. Tarikatları geniş halk kesimlerini dini /ahlaki anlamda eğitmenin yollarından birisi olarak değerlendirmek mümkündür.

5) Bilginin kaynağı konusundaki temel yaklaşım bellidir. Haber bilgisinin ayrıcalığı bir inanç meselesidir. Akıl ve duyu bilgisi insanın kendi çabalarıyla ulaşabileceği bilgi kaynaklarıdır.

İslam düşüncesinin akli bilgiye değil, yalnızca nakli bilgiye sahip olduğunu iddia etmek, İslam inancının sadece bir boyutunu görmek demektir. Nakil bilgisine yapılan vurgu, gerçeklikten uzaktır ve Hz. Peygamber sonrası yaşayan insanların nesneleşmesine sebep olacaktır. Bilginin nakilden ibaret olduğu fikri ya geçmişin kutsanmasına ya da yeni durumlardan dolayı ayrıcalıklı kişilerin sahip olduğu ve ancak nakletmek suretiyle ulaşılabilecek olan ilk nakil bilgisinin kaynağından bilgi elde etme arayışlarına yol açacaktır. Nakilci anlayış ayrıcalıklı bilgi ve ayrıcalıklı kişi anlayışını besleyen temel inançtır. Keşf, ilham ve rüyanın öne çıkarılmasının sebebi de budur. Akli yollarla ulaşılan bilgilerin insani, tartışılabilir ve mutlak olmayıp yanlış olma ihtimali nedeniyle, keşf, ilham ve rüya vasıtasıyla elde edilecek bilgi yolunun açık kalması her zaman kullanışlı olmuştur.

“İlim nakilden ibarettir”, bilginin tek şeklinin nakil ya da haber bilgisi olduğu anlayışı, İslam’ı, varlığı, tarihi ve insanı anlamamak demektir. İslam dini esas itibarıyla “akl-ı selim ile akleden, tefekkür eden, düşünen” bireylerin bu akletme ve tefekkür etme faaliyetlerinin sonucu olarak kabul ettiği “haber” bilgisi üzerinde temellenir. Peygamberin getirdiği haber bilgisini kabul etmek suretiyle ilk adım atılır. Bu açıdan İslam’ın sıralama itibarıyla ilk iman esası da Peygamberlere imandır. Diğer iman esasları, bu esasları getiren ve ulaştıran kişi olması nedeniyle ancak ve ancak peygambere iman esısından sonra gelir. Öte yandan aynı haber bilgisi, inananlarına akletme faaliyetinin bu kabulde birlikte, burada bittiğini söylüyor olmasa gerek.

Bilginin nakilden ibaret olması insanı edilgen ve pasif hale getirecektir. Bu durum sorumluluk, akıl, irade ve düşünme melekelere sahip olan insanın değerini alçaltacaktır, dahası insan olmanın tabiatına aykırı olacak, insanın insan olmaktan vazgeçmesi anlamına gelecektir.

6) Eleştirilemez bilgi kaynaklarının ve kişilerin varlığı fikri bugün kolaycı bir yöntemle problem çözmeye çalışmanın sonuçlarıdır. Eleştirilemez bilgi ve eleştirilemez kişi anlayışı kimi dini grupların farkında olarak ya da olmayarak kolayca istismarına imkan sağlamıştır. Gerek teolojik gerekse kültürel olarak “dokunulmazlar”ın varlığı ne kadar çoksa, istismar

imkanı da o oranda artacaktır. Bu yüzden ilahiyat alanını mümkün olduğunca eleştiriye açık hale getirmenin yolları aranmak zorundadır. Kendisinin dokunulmaz kişi ve dokunulmaz bilgiye sahip biri olduğunu ima eden düşünce adamlarına karşı temkinli ve eleştirel olmayı daima elden bırakmamak gerekir.

7) Kimi dini grup liderlerinin etrafındaki insanları peygamberin keşf, ilham ve rüya yollarıyla kendisine bir takım bilgiler aktardığına nasıl inandırdığı, o insanların sosyolojik, psikolojik ve varoluşsal sorunları açısından ele alınması gereken bir sorundur. Kendisinin bir takım psikolojik yöntemleri kullanıp kullanmadığı da analiz edilmesi gereken diğer bir konudur. Özellikle vaazlar esnasında, coşkusal davranışlar, trans halindeki görüntüler, ağlamaklı ve kendini aşağılamak suretiyle bir bakıma kendini yücelten konuşmalarla, dinleyici ve seyirciler üzerindeki bırakılan etki psikolojik ve varoluşsal açılarından değerlendirilmelidir. Bu tür kişilerin sergilediği bu psikolojik tablo dinleyiciler açısından hakikatmiş gibi algılanmakta ve o kişinin ayrıcalıklı kişi olması yönünde sonuçlar doğurmaktadır.

Kaynakça

- Demir, Ahmet İshak, *Mütekaddimin Devri Kelamcılarına Göre Bilgi Kaynağı Olarak Keşf ve İlham*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Ens. 1993.
- Fromm, Erich, *Özgürlükten Kaçış*, çev.: Selçuk Budak, Öteki Yay. 6. Baskı, Ankara 1999.
- Gazali, *el-Munkızu Mine'd-Dalal*, çev.: Hilmi Güngör, M.E.B. Yay. İstanbul 1990.
- Gazali, *Kimya-yı Saadet*, çev.: Ali Arslan, Yenişafak Yay. İstanbul 2004.
- Heidegger, Martin, *What is Called Thinking*, İng. çev.: J. G. Gray, Harper and Row. New York 1968.
- Hoffer, Eric, *Kesin İnançlılar*, çev.: Erkil Günür, İm Yay. İstanbul 2005.
- İbn Arabi, *Fususul-Hikem*, çev.: M. Nuri Gençosman, Ataç Yay. İstanbul 2012.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, çev.: Süleyman Uludağ, Dergah Yay. İstanbul 1988.
- İkbal, Muhammed, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev.: N. A. Asrar, Bir Yay. İstanbul 1984.
- McNeil, William H. *Dünya Tarihi*, çev.: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, 8. Baskı, Ankara 2004.
- Özcan, Hanifi, *Maturidi'de Bilgi Problemi*, İFAV Yay. İstanbul 1993.
- Öztürk, Mustafa, *Din Sermayesinden İktidar Devşirmek FETÖ*, Ankara Okulu Yay. Ankara 2017.
- Platon, İon, çev.: İhsan Bozkurt, M.E.B. İstanbul 1997.
- Razi, Fahreddin, *el-Muhassal*, çev.: Hüseyin Atay, Ankara Ü. İlahiyat Fak. Yay. Ankara, ts.

- Sayar, Kemal, "Kült Psikolojisi", *gercekhayat.com.tr*, 29.06.2017.
- Taftazani, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, haz.: Süleyman Uludağ, Dergah Yay. 3. Baskı. İstanbul 1991.
- Taylan, Necip, *Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İFAV Yay. 2. Baskı. İstanbul 1994.
- Tokat, Latif, *Varoluşçu Teoloji*, Elis Yay. Ankara 2013.
- Uludağ, Süleyman, "Gaybın Bilinmesinde Keşf ve İlhamın Rolü", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları VI*, Ensar Yay. İstanbul 2004.
- Uludağ, Süleyman, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, Dergah Yay. 8. Baskı. İstanbul 2013.
- Unamuno, Miguel de, *Yaşamın Trajik Duygusu*, çev.: Osman Derinsu, İnkılap Yay. İstanbul 1986.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Mehdi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 28, 2003.
- Ward, Keith, *Images of Eternity*, Oneworld Publ. Oxford 1987.